

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Вдовичин І.Я.

Застосування ідей природного права в українській політичній думці державницького напрямку (20–30 рр. ХХ ст.)

У статті проаналізовано духовно-інтелектуальну інтерпретацію українською політичною думкою міжвоєнного періоду доктрини природних прав людини. Розкрито її зв'язок із європейською концепцією свободи людини через визнання ваги культурної традиції в процесі реалізації свободи. Обґрунтовано неможливість здійснення свободи людини як заперечення соціальної відповідальності. Наголошено на нерозривності зв'язку особистої активності та інституційних механізмів для забезпечення прав людини.

Ключові слова: свобода людини, культурна традиція, держава, націоналізм, консерватизм.

В статье проанализирована духовно-интеллектуальная интерпретация украинской политической мысли межвоенного периода природных прав человека. Раскрыта ее связь с европейской концепцией свободы человека через признание весомости культурной традиции в процессе реализации

свободы. Обоснована невозможность осуществления свободы человека как отрицания социальной ответственности. Указывается на неразрывность связи личной активности и институциональных механизмов для обеспечения прав человека.

Ключевые слова: свобода человека, культурная традиция, государство, национализм, консерватизм.

In article are analyzed spiritual and intellectual interpretation of intrinsic human rights doctrine by Ukrainian political thought of interwar period. Its connection with the European conception of individual freedom through the recognition of cultural tradition importance in the realization process of freedom is revealed. Impossibility of human freedom as negation of the social responsibility is substantiated. It's accented on the indissolubility of connection between individual activity and institutional mechanisms in guaranteeing of human rights.

Key words: human freedom, cultural tradition, state, nationalism, conservatism

УДК 32.001:342.721

Вдовичин І.Я.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави
і права
Львівської комерційної академії

Початок ХХІ ст. підтвердив значущість ідей природних і невідчужуваних прав людини та не менш переконливо продемонстрував потребу їх відповідальної реалізації в політичній практиці. Вагомість проблеми спонукає звернути увагу на досвід минулого, який зберігає актуальність. Для української історії таким прикладом є інтелектуальні напрацювання державницької політичної думки міжвоєнного періоду, для якої поразка Визвольних змагань 1917–1921 рр. стали поштовхом до творення модерних доктрин державотворення. До цього питання звертається багато дослідників (С. Гелей, М. Горелов, Я. Дашкевич, М. Кармазіна, Б. Кухта, С. Квіт, О. Зайцев, Ю. Левенець, В. Потульницький та інші), але основна увага зосереджується на ідеї власне державотворення, тоді як ціннісний сенс процесу державотворення розкритий недостатньо.

Трагізм бездержавного становища спонукав українську політичну думку державницького напрямку до самокритичних висновків: «Мало великого й непроминаючого приніс він (український народ. – І. В.) на буйно родючий лан красою залитої землі, що її не зумів опанувати для себе в цілості. Дух його не доповнив гідно природи. Розпливне животіння, а не життя, що кидає далеко поза межі дійсності величні блиски всесвітніх задумів – тліло в лоні степового простору» [1, с. 114]. Такі слова належать одному з твор-

ців ідеології українського націоналізму Ю. Вассяну. Він, як і багато інших представників націоналістичної думки, вважав слушним твердження, що цінність держави врешті-решт дорівнює цінності індивідів, з яких вона складається. Фактично державу неможливо створити без яскравих постатей, свідомих своїх прав і свобод, і згідних за них боротися. Такі ідеї співпадають із застереженнями Д.С. Міля, що з маленькими людьми неможливо здійснити нічого насправді великого, «машинерія, на вдосконалення якої вона пожертвувала всім, не може дати Державі абсолютно нічого, бо їй бракуватиме життєвої сили, що її були вирішили позбутися заради того, щоб краще працювала вся машина» [10, с. 128]. Загалом для українського державотворення була очевидною думка, що застосування права можливе тільки для рівних суб'єктів правовідносин – вільних людей, а самореалізація свободи відбувається лише завдяки індивідуальним зусиллям особи були центральними ідеями ідеологів українського державотворення. Д. Донцов дав таку характеристику інституційного й ціннісного виміру розуміння визвольної боротьби: «Литовський Статут, Магдебурзьке Право, незалежна від світської влади церква (латинсько-римський принцип), церковні братства, козацькі товариства (ідея «лицарства», що лежала в їх основі, також чисто європейська), становий конституціоналізм, зрештою,

приватна власність – усе це були урядження, що виробили з нації європейський тип організованого колективу, збудованого не на московським принципі приказу, тільки на англійсько-європейським – самоуправи (Selfgovenment). Інституції, що виробили в нас велику відпорну силу, а в одиницях – активну психологію борця, що своє найбільш викінчене виявлення знайшла в Америці» [5, с. 167].

Подібного погляду дотримувався й митрополит А. Шептицький, який виступав символом відмінних від Д. Донцова ідеологічних підходів із багатьох питань: «Христова Церква є від світської влади незалежна, себто має право та обов'язок своє учительське післанство виконувати без огляду на дозвіл чи заборону світської влади» [15, с. 279]. Забезпечити втілення цінностей такої громадянської поведінки може людина духовна, не так за соціальним статусом, як за статусом внутрішньої свободи, достатньої для подолання обмежень, накладених зовнішніми обставинами. Повага до традиції права залишалась однією з провідних для української консервативної християнської думки: «Церква може признавати і проголошувати, що несправедливі закони є неважні» [15, с. 280].

Протягом сторіч латинський Захід був найбільш розвинутим із суспільств, що стали спадкоємцями римського минулого. Такий погляд поділяє й сучасний американський дослідник Дж. Даймонд: «Десь до 1450 року Китай у технологічній площині був значно більш новаторським і передовим, ніж Європа, і навіть переважав середньовічні ісламські держави» [3, с. 244]. Однак Захід не дозволив поглинути себе, він поширив свою релігію та культуру за колишні римські кордони, у германській і слов'янській землі Північної та Центральної Європи. Він створив нові інститути або пристосував до нових умов давні, що виявилися напрочуд еластичними, у тому числі й Християнську церкву [8, с. 44]. Це не тільки визнавала українська політична думка клерикального напрямку, а й розуміла основну причину такого соціального та інтелектуального поступу – більшу міру свободи особи. О. Назарук наголошував: «Народи далекого Сходу, хоч мають старшу культуру від теперішніх християнських народів Заходу, не посідають так виробленої критики, як християнська. А корінь оціночного розуміння єсть у католицькій критиці. Вона до тої міри свободна, що навіть у середніх віках, в часи великого ригору й дисципліни, процвітала в католицькій думці й переходила всякі стадії аж до найбільшого розхвилювання» [11, с. 7].

Водночас українська консервативна інтелектуальна думка закликала до зваженого застосування свободи – чи це стосується поведінки надто звільненої від традиції особи, чи недопущення свавілля влади: «Терпимість супроти існуючих віросповідань є потрібна, але держава не повинна толерувати прилюдне проголошення й навчання яких-небудь, хоч-би і найгірших, засад і принци-

пів. Так само держава не повинна й не може підставляти силу самого факту за правдиве поняття права» [15, с. 281]. Усі ці роздуми не тільки не суперечать свободі особи, а тотожні ідеям прихильників ліберальної доктрини свободи людини.

Самореалізувати себе найповнішою мірою може тільки вільна людина, що прагне втілення свого «Я» у творчому акті, а не в зовнішній формі, яка шокує консервативного сусіда. Усі ці думки накладаються на сприйняття дійсності представниками української політичної думки державницького спрямування, які усвідомлювали духовну, інтелектуальну, політичну єдність із відповідним загальноєвропейськими процесами та цілеспрямовано докладали зусиль для модернізації українського суспільства. Ідеологи українського націоналізму наполягали на необхідності набуття особою виразної індивідуальності, самобутності, вбачаючи в цьому втілення свободи як цінності й водночас найважливіший чинник здійснення свободи. Ю. Вассиян послідовно наголошує на першоснові самодіяльності особи. «Якість витворених вартостей, а не метода чи практичний спосіб їх досягання, є об'єктивною – щоправда, умовно тільки – мірою для виявлення, наскільки видатною була праця одиниць, інтегрована в один спільний наслідок» [1, с. 123]. Таким чином, цінність, а не соціальність, на думку Ю. Вассияна, може бути предметом людських стремлень, і вона засадничо залежить від моральних якостей творчих суб'єктів. У свою чергу, А. Шептицький у найрадикальніший спосіб, як і належить духовному провідникові, поставив питання про політичні цінності й засоби їх досягнення, зауваживши, що не всі засоби є прийнятними, і що не завжди мета виправдовує засоби: «Бо ми від літ стверджували і стверджуємо, й не перестанемо повторяти, що злочин є завжди злочином, що святій справі не можна служити закривавленими руками. Не перестанемо твердити, що, хто деморалізує молодь, той злочинець і ворог народу» [15, с. 177]. Особа, звільнена від моральних табу, звільнена і від цінностей свободи, оскільки вони накладають величезну кількість обмежень на людину й владу, обмежуючи їх свавілля, для гарантування особі інструментарію формування власної ідентичності та реалізації індивідуальності. Проблема відповідального рішення є надзвичайно вагомим. Людина доволі часто недостатньо зважено вирішує питання власної долі, однак тим менш вірогідно, що вона прагне перебрати на себе більш складні проблеми колективного співжиття. Без набуття людиною не лише правового статусу громадянина, але й внутрішньої потреби до самостійного буття, функціонування демократії, яка толерує свободу особи, навряд чи буде надійним. Ф.А. Гаєк писав: «Можливо, те, що ми бачили, як мільйони голосували за повну залежність від тирана, змусило наше покоління зрозуміти, що обирати уряд – не обов'язково означає гарантувати волю» [2, с. 22].

На небезпеках нерозважливого застосування демократичних гасел у руйнівний для свободи людини спосіб ще раніше наголошували українські мислителі. Так, С. Томашівський, незважаючи на певні застереження щодо історичної ролі Б. Хмельницького, підкреслює, що він велика людина й один із героїв української історії, без огляду на його різні хиби, помилки й невдачі: «Як ніхто перед тим і по ній, він умів опанувати розбурхане море українського радикалізму, анархізму, принципіалізму і доктринерства» [14, с. 56]. П. Ісаєв далекоглядно застерігав від абсолютизації політичної боротьби як основного інструмента вирішення політичних проблем та звертав увагу на небезпеку толерування виключно силових методів взаємовідносин між людьми як руйнівного не тільки для свободи особи, а й для існування людини загалом: «З людської боротьби сподівались деякі філософи XIX в. осягнути вищий, більше життєздатний людський тип надлюдини. Яке ж було їх розчарування! По такій техно-війні (із застосуванням сучасних знарядь вбивства – *І. В.*) залишилися би хіба найбільші боягузи, що вміли найбільше втікати й себе укривати та подібні недобитки, себто найменш життєздатний елемент» [6, с. 420]. Водночас це не означає відмову від боротьби, коли очевидні природні права людини порушенні в очевидний спосіб. Дж. Лок виразно задекларував: «Вона (влада – *І. В.*) не може мати іншої мети чи мірила, ніж зберігати членів цього суспільства, себто зберігати їхнє життя, свободу та власність» [9, с. 222]. Власне увесь сенс діяльності української державницької традиції (політичної та інтелектуальної), полягав у захисті природних, невідчужуваних прав людини.

Втрачаючи власну свободу й потрапляючи в залежність від абсолютної, деспотичної влади, людина тим самим ставить під загрозу як свою власність, так і свою безпеку й життя. Відповідно, вона набуває право захистити свої природні права, навіть шляхом насильницького опору. Дж. Лок, один із ідеологів концепції природних прав людини, щодо застережень про безпеку права на опір свавіллю влади аргументовано відповідає: «Малоймовірно, щоб один чи кілька потерпілих від наруги зруйнували врядування, тим часом як основна маса народу не вважає, що це її стосується. <...> Та якщо такі незаконні дії зачіпають інтереси більшості народу або якщо зловживання владою та утиски торкнулися небагатьох, але у випадку, коли, з огляду на попередні обставини та наслідки, здавалося, що небезпека загрожує всім, і якщо всі глибоко переконані, що їхні закони, а з ними і їхня маєтність, свобода та життя перебувають у небезпеці, а можливо і їхня релігія, – тоді я не знаю, що їм завадить чинити опір незаконній силі, яку проти них застосовують» [9, с. 240].

На подібних підходах базувалася і концепція державотворення українського організованого націоналізму. Соціально-економічною основою

націократії визнається приватна власність (як у виробництві, так і в торгівлі) за умови збереження різних її форм (державної, кооперативної та індивідуальної): «Вона не заперечує приватну власність, економічну свободу й прагнення господарського зиску. Власність, приватна ініціатива і право на зиск – це проблеми не лише економічні, але й психологічні. Вони є основними, рушійними силами господарського розвитку. Де ці сили паралізовані – там вбивається само життя, а на їх місце приходять бюрократична мертвеччина й лицеміре «ханжество», що ховає під брехливою маскою штучно погамовану людську натуру (приклад комунізму)!» [13, с. 94] Відмова від культури, традиції, історії в сучасних умовах є найголовнішою небезпекою для свободи, перетворюючи індивіда виключно на споживача, позбавленого ціннісного сенсу буття, власного і цивілізаційного.

В. Липинський також указував на нерозривний зв'язок між суспільним поступом й особистою свободою, на неможливість розвитку суспільства, у якому індивід затиснутий різноманітними обмеженнями, державним регламентуванням, а тим паче особистим і політичним безправ'ям. Тому він доволі скептично оцінював історичні перспективи більшовицької диктатури, незважаючи на її поверхову силу. Свобода (економічна й політична) могла б надати певної тривалості новому режиму, проте В. Липинського, «їх не може дати абсолютистична комуністична держава, коли хоче існувати». Дослідник зауважує: «Існуючи-ж, вона не може примусити народ творити рух, необхідний хоча-би для розвитку продукції, бо цей рух неможливий без деякої політичної свободи для «панів», для організаторів продукції. В цім джерело неминучої загибелі більшовицької (як і всякої іншої охлократичної) влади» [7, с. 395–396]. Прикладом недоречності застосування утилітаристської концепції свободи людини, яка сумнівається в її самотійному ціннісному сенсі, є точка зору Б. Спінози, який виходить із поняття сили, що власне й визначає, на його думку, межу природного права: «Але, оскільки ми показали, що природне право визначається тільки могутністю кожного, то, отже <...> право звичайно, він утримує тільки доти, доки він зберігатиме цю могутність, здатність здійснювати все, що він хоче» [12, с. 170–171]. Такий підхід Б. Спінози до свободи людини фактично її обмежує і навіть заперечує. Особа опиняється в залежності від сили, власної чи чужої. Не заперечуємо вагомості цього чинника, але його абсолютизація означає повернення людини в епоху варварства, навіть якщо суспільство технологічно буде постіндустріальним. Б. Спіноза свідомо чи несвідомо не визнає здатності людини до самостійності, тобто до свободи, вважає, що її поведінка насамперед визначається зовнішніми, механічними впливами. Тоді як українська державницька політична думка

категорично заперечуючи таке обмеження свободи особи, спрямовувала свої зусилля на формування в людській душі й свідомості неприйняття рабської моралі, обстоювала прагнення захищати свою свободу й права. Вона чітко протиставляла себе тоталітарним та авторитарним режимам, які опанували українські землі, і відважилась стати на інтелектуальну та політичну боротьбу, майже безнадійну, через колосальну неспівмірність сил, та завдяки такому підходу надавала аргументи вірити в сили людини, у її можливість і здатність протистояти практично абсолютному нівелюванню та обезособленню. Підтвердивши, що основна сила людини в ній самій, як і її слабкість, утверджувала свободу як цінність і зміст діяльності людини. Водночас тоталітаризм якраз і базується на позбавленні людей потреби самостійно прагнути й діяти та подає таку поведінку як природну. Він прищеплює інфантилізм, покірність, очікування справедливості згори. Людська індивідуальність зникає. Зосередженість виключно на ідеї досягненні максимально справедливого розподілу багатств – це дорога до тоталітаризму й до зменшення цього багатства, оскільки тут основна мета – розподіл, а не творення.

У цьому контексті відомий історик Н. Дейвіс, аналізуючи наслідки більшовицького соціального експерименту, зауважує: «Адже зігнано не саму аристократію, а все населення, усі соціальні класи. Радянський бич зруйнував не тільки привілеї, а й століття культурного розвитку» [4, с. 1075]. Руйнування ціннісного виміру свободи, її змісту стало найбільш руйнівним наслідком панування тоталітарних режимів, підваживши всю попередню культурну еволюцію, і не тільки тих, хто опинився під їх безпосереднім впливом, але й опосередковано всього людства, поставивши під сумнів щирість будь-яких ідеологій незалежно від їх гасел, і водночас переконливо довівши, що можна втілювати найтрагічніші для людського життя та свідомості експерименти із соціальної інженерії та зберегти респектабельний образ глибокої теоретичної доктрини, яку просто «неправильно зрозуміли». Стало очевидним, що людина може бути беззахисною перед нічим не обмеженим втручанням у її свідомість, соціальне й приватне буття. Однак найтрагічніший наслідком репресій, фізичних і психологічних, став занепад сприйняття свободи як цінності. Тому українська державницька політична думка своє основне завдання вбачала в утвердженні свободи як особистої дії, протистояла руйнуванню ціннісного виміру свободи, людської індивідуальності, яка не опанована виключно тілесними потребами та свідомо існування позаособових ідеалів.

Українська політична думка державницького напрямку завдяки своєму традиціоналістському спрямуванню забезпечувала засвоєння та втілення цінностей свободи особи, її змісту в макси-

мально широкому суспільному середовищі через співпоєднання з глибинними культурними, історичними, моральними цінностями, співвідносними з приватним життям людини і та практикою особистою досвіду, водночас долаючи обмеженість індивідуального чуттєвого досвіду, перетворюючи абстрактні цінності в реальну дію конкретної людини. Зроблені висновку потребують більш конкретних досліджень щодо особливостей підходів різних ідеологічних напрямів української політичної думки із зазначеної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вассиян Ю. Твори : у 2т. / Ю. Вассиян. – Торонто : Євшан-Зілля, 1972– . – Т. 1 : Суспільно-філософські нариси. – 1972. – 287 с.
2. Гаєк Ф.А. Конституція свободи / Ф.А. Гаєк ; пер. з англ. М. Олійник та А. Королишина. – Львів : Літопис, 2002. – 556 с.
3. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: витоки нерівності між народами / Дж. Даймонд ; пер. з англ. та наук. ред. Т. Цимбал. – К. : Ніка-Цент, 2012. – 488 с.
4. Дейвіс Н. Європа: історія / Н. Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Основи, 2000. – 1464 с.
5. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов // Донцов Д. Твори : у 5 т. – Львів : Кальварія, 2001– . – Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 91–242.
6. Ісаїв П. Католицький патріотизм і модерний націоналізм (з приводу книжки Д. Варнака : Кардинал Месіє. Книгозб. Вістника, Львів, 1935) / П. Ісаїв // Дзвони. – 1935. – Ч. 7/8. – С. 415–423.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. / В. Липинський. – Відень, 1926. – 580 с.
8. Лінч Д.Т. Середньовічна церква: коротка історія / Д.Т. Лінч ; пер. з англ. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1994. – 492 с.
9. Лок Дж. Два трактати про врядування / Дж. Лок ; пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. – К. : Основи, 2001. – 264 с.
10. Міл Д.С. Про свободу: [есе] / Д.С. Міл ; пер. з англ. Є. Мірошниченко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
11. Назарук О. Греко-католицька церква і українська ліберальна інтелігенція. Загальний огляд української кирилі на церковній області в краю і на еміграції / О. Назарук. – Львів, 1929. – 148 с.
12. Спіноза Б. Богословсько-політичний трактат / Б. Спіноза ; пер. з лат. В. Литвинова ; вст. слово В. Литвинова. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 237 с.
13. Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Париж, 1935. – 121 с.
14. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського з додатками / С. Томашівський. – Львів : Вид. спілка «Діло», 1929. – 132 с.
15. Шептицький А. Пасторські послання : у 4 т. / А. Шептицький. – Львів : Видавництво «АРТОС», 2009– . – Т. 2 : Пасторські послання 1918–1939 рр. – 2009. – 1248 с.